

Svoboda, demokracie a pravda

Ladislav Hejránek

- ◆ přednáška | přípravné poznámky, česky, vznik: 16. 2. 1992
- ◆ lecture | preparatory notes, Czech, origin: 16. 2. 1992

Svoboda, demokracie a pravda

Ladislav Hejdínek

- ◆ přednáška | přípravné poznámky, česky, vznik: 16. 2. 1992
- ◆ lecture | preparatory notes, Czech, origin: 16. 2. 1992

Svoboda, demokracie a pravda

Ladislav Hejdínek

- ◆ přednáška | přípravné poznámky, česky, vznik: 16. 2. 1992
- ◆ lecture | preparatory notes, Czech, origin: 16. 2. 1992

Svoboda, demokracie a pravda [1992]

Písek, 16. 2. 1992

01

Z filosofického hlediska by bylo chybou začít uvažovat o politické svobodě resp. politických svobodách, a nechat stranou otázku lidské svobody ve smyslu metafyzickém. Dnes se ovšem musíme omezit na svobody politické, protože chceme přemýšlet o svobodách v demokracii. Ukážeme si však, že v rozhodující fázi se otázce metafyzické svobody vskutku nebudeme moci vyhnout, a to zejména všude tam, kde půjde o pravdu. Naše téma je v současné chvíli velmi aktuální, neboť prof. Bělohradský přišel s tezemi jako „konec s terorismem pravdy“ a dokonce v nadpisu svého článku – „důležitější než pravda“. Podle něho v demokracii nejde o poznání pravdy, nýbrž o vládu mínění. Jeho teze nacházejí značný ohlas a vstřícné přijetí především u mladých lidí; sám to mohu pozorovat u studentů.

02

V politickém smyslu se o svobodách hovoří ve stejném smyslu jako o právech, a v důsledku historických okolností, za nichž se boj za lidské svobody a zvláště lidská práva vedl, se začalo – a velmi chybně – mluvit o přirozených právech a o přirozených svobodách, tj. jako o něčem, čeho se každému člověku dostává již při narození, tedy od přírody: každý člověk se podle tohoto pojetí již rodí jako bytost svobodná a vybavená všemi základními a proto nikým nezczitelnými právy a svobodami.

03

Toto pojetí není po mém soudu přijatelné nejen filosoficky, ale ani prostým, nepředpojatým rozumem. Víme přece všichni, jak vypadá čerstvě narozené dítě. Téměř nic kolem sebe nerozeznává, tomu, co snad vidí nebo co slyší, vůbec nerozumí, nedovede se soustředit na jednu věc a odhlížet od věcí jiných, není si žádných práv ani svobod nikterak vědomo. Naopak se o sebe ani v nejmenším nedovede postarat, ale bez pomoci druhých lidí je ztraceno. Teprve časem bere rozum, téměř všemu se musí učit, protože instinkty je vybaveno krajně chudě (a přitom ovšem víme, že svobodu rozhodně na nějakých instinktech zakládat nelze). Na čem by bylo možno pozorovat, že novorozenec je od narození, tj. od přírody vybaven základními právy a svobodami? Můžeme vůbec takovou „vybavenost“ chápat jako vlastnost, tj. jako něco, co onen novorozenec „vlastní“, co „má“? Každý jistě nahlédne, že to je nedržitelné, jakmile o tom začne důkladněji uvažovat.

04

Mnoho lidí se zmíněného přirozeno-právního pojetí drží především proto, že je pro ně naprosto nepřijatelná alternativa, totiž že se práv a svobod dostává každému člověku od společnosti nebo vůbec od druhých lidí. Toto pojetí je sice relativně oprávněnější než pojetí, které chce lidská práva a lidské svobody odvozovat od přírody, neboť společenská rovina lidského života je nepochybně vyšší a důležitější pro člověka než rovina biologická a tedy přírodní. Ale nelze-li rovnost mezi lidmi zakládat na přírodě a na přirozenosti, lze ji snad ještě méně zakládat na společnosti a na historii. Mají-li být práva a svobody založeny pevně a určitě, nemůže to být závislé ani na momentálním stavu společenského vědomí, ani na svévoli těch, kdo jsou právě u vlády, kdo mají moc.

05

Jinak řečeno: není to demokratický politický systém, který rozhoduje o povaze práv a svobod, jichž se jednotlivci dostává, ale právě naopak to jsou nezadatelná práva a nezczitelné svobody, které jsou kritériem a normou každé demokracie. Práva a svobody nevyplývají z demokracie, ale práva demokracie je takovým politickým systémem, v němž lze rovná právě a stejné svobody pro každého relativně nejlépe zaručit. Veškeré demokratické principy a zásady a také všechny politická opatření, která si osobují nárok, aby byla hodnocena jako demokratická, musí být měřena na tom, jak je jimi zajištěna občanská rovnost co do práv a svobod.

06

Jestliže nejsou lidská práva a občanské svobody jednotlivce založeny na žádné lidské instituci ani autoritě, a jestliže nejsou výbavou jednotlivce, s níž přichází na svět pouhým zrozením, musíme se tázat, co vlastně ještě zbývá: odkud pocházejí lidská práva a lidské svobody, nejsou-li od přírody, ale ani lidským výtvozem či vymožeností lidských dějin. A tu docházíme k tomu, o čem se obvykle mluví jako o podstatě modernosti. Moderní člověk je ten, který nezná a nechce znát nic jiného, než právě přírodu a člověka či společnost. Na místě je konstatování, že tzv. moderní člověk je bytostí těžce ochuzenou, poškozenou, protože jedné celé dimenze lidskosti, lidského života zbavenou.

07

Friedrich Nietzsche charakterizoval moderní dobu jako čas nihilismu a moderního člověka jako nihilistu. Tomu se často nesprávně rozumí, jako by šlo o nějaký metafyzický nihilismus ve smyslu sofistického výroku „nic není“. Nemohu tu vykládat do hloubky, co měl Nietzsche vlastně na mysli a co si z jeho pojetí můžeme i dnes vybrat. Připomněl bych pouze, že ještě nedlouho před smrtí vzpomínal Patočka na starou Rádlovu studii, v níž na základě do hloubky jdoucího srovnání zjišťuje jisté obdoby mezi myšlením Masarykovým a Nietzscheovým, a hodnotil ji jako jeden z nejhodnotnějších textů o Masarykovi. Sám Rádl byl ovšem Nietzsche nepochybně také ovlivněn.

08

Zjednoduším si proto celý výklad následovně. Člověk je od narození, ba ještě dříve, vždycky nějak situován. Jeho situace je však čímsi proměnlivým. Když se k ní tedy člověk vztahuje, nikdy nezůstává jen u toho, co tu před ním a okolo něho právě jest, ale vždycky tomu rozumí v časovém kontextu, tj. ve vztahu k tomu, co bylo, tedy k minulosti, a také k tomu, co ještě není, ale co teprve má nastat a co bude. Vztahuje se tudíž nejenom k tomu, co jest, ale také k tomu, co není. To, co není, však nemusí být vždycky nicota. To jen moderní člověk má pod rozhodujícím vlivem řecké filosofie dojem, že to, co není, je prostě „nic“, nebo – jak to obvykle česky vyjadřujeme, „není nic“. Nebudu to teď rozvádět, přijměte to jako prozatímní konstatování.

09

Moderní člověk zkrátka nabyl dojmu, že tzv. skutečnosti, které nejsou, nejsou ergo skutečné. Z toho vyvozují první a základní závěr, že překonání modernity, o jejímž konci se teď tolik mluví, se neobejde bez znovuobjevení skutečností, které nejsou, tj. nepředstavují nic jsoucího, ale navzdory tomu a naopak právě proto jsou pro člověka důležitější než ty skutečnosti, které jsou, tedy než všechna jsoucna. Náš velký filosof, Emanuel Rádl, se tuto věc pokoušel říci způsobem, který na první poslech a bez náležitého vysvětlení nezní mnohým uším ani přesvědčivě, ani uspokojivě, když totiž od sebe odlišuje to, co jest, od toho, co „má být“. Říká to např. o pravdě, ale také Bohu: Bůh (nebo pravda) není, ale má být. A protože dobře věděl, že tak může vyvolat nedorozumění, dodával: to, co má být, je však skutečnější než to, co jest. Odtud je patrné, že nadále musíme rozeznávat dvojí typ skutečností, ty, které jsou, a ty, které nejsou, ale mají nad oněmi jsoucími vrch, vládu. (Můžeme také mluvit o pravých jsoucnech jako o těch, které mají vnitřní vztah k tomu, co „má být“, a o „nepravých jsoucnech jako o těch, které pouze „jsou“.)

10

Člověk nemůže být vybaven tím, co není. Nemůže mít ani práva, ani svobody tak, že by je vlastnil, že by je měl k dispozici, tj. že by jimi sám mohl disponovat. Ke „svým“ právům a svobodám se každý člověk – pochopitelně za významné a ničím nenahraditelné pomoci druhých lidí – musí propracovat, musí k nim dorůst, musí k nim „dospět“ a stát se teprve tak dospělým. Práva a svobody jsou něčím, co „tu“ není prostě jako danost, ale co musí být nejprve hledáno, nalezeno, pochopeno, přijato a nakonec uplatněno. I v češtině máme slovo, jímž to můžeme pojmenovat: povolání (! x zaměstnání): člověk je ke svobodě povolán. A stejně tak je povolán, aby uplatnil svá práva. A už se nám otvírá otázka: k čemu je vlastně člověk povolán, tj. jakým směrem má napřít svou svobodu a uplatnit svá práva? Přesněji řečeno: kudy se má dát, aby se opravdu stal člověkem svobodným a plnoprávným?

Jistě se jeho povolání neomezuje na to, aby se stal svobodným a plnoprávným. To je přece jen prostředek, ne cíl.

11

Lidské svobody a lidská práva tedy nejsou výbavou, s níž se člověk rodí, ale člověk je k nim povolán. Není však povolán jenom k nim, jeho povolání ho vede ještě k mnohému jinému. Ani svobody, ani práva nemají žádnou samostatnou hodnotu, ale pouze ve vztahu k dalším záležitostem, k nimž je člověk vyzván a vyzýván. Izolovány ztrácejí svůj smysl. A to pak platí i o politickém systému, který má zaručovat, aby si všichni občané byli rovni ve svých právech a ve svých svobodách. Také tento systém je pouze prostředkem, nikoliv cílem. Když se demokratický politický systém stane cílem, dostává se nutně na scestí. To si právě ukážeme na vztahu demokracie a demokratického řádu k pravdě, ale platí to také pro vztah k právu, spravedlnosti a dalším obdobným „pravým“ skutečnostem, které rovněž nejsou „dány“ jako nějaký fakt, ale mají nám vládnout a řídit všechno naše soukromé i veřejné jednání a chování.

12

Vyjďeme nejprve ze dvou pořekadel. Z „Babičky“ Boženy Němcové známe průpověď „proti gustu žádný dišputát“. Znamená to vlastně uznání jakési soukromé sféry zálib, vkusu, zájmů, sympatií a antipatií, které nepřerůstají do veřejných oblastí, nebo jen velmi málo, a neovlivňují významnou měrou život společnosti. To je také jakási sféra osobní svobody. Znamená to snad, že si v tomto rámci každý může opravdu dělat a myslit, co chce? Nikoliv, ale znamená to, že mu do toho společnost nemá co mluvit. Tak např. si každý může svůj byt zařídit, jak se mu zlíbí, pokud tím neohrozí stavbu nebo sousedy apod. To však vůbec neznamená, že jedná nebo že se chová správně, když si byt přeplní nějakými cetkami. Politická svoboda znamená, že vás nikdo, dokonce ani úřad nebo stát, nemůže nutit a předpisovat vám, co máte nebo nemáte dělat. Ale to vůbec neznamená, že všechno, co takto svobodně uděláte, je dobré, správné, pravé.

13

Nejenom v čistě soukromé sféře, ale také na veřejnosti a v politice má občan zajištěny jisté svobody, přinejmenším právě v demokratickém systému. Nikdo vás nemůže nutit, kterou stranu máte volit. A přece tato sféra svobody vůbec nemá znamenat, že na tom nezáleží, pro kterou se rozhodnete a kterého kandidáta svým hlasem pomůžete zvolit (a kterému naopak nepomůžete). Demokratická svoboda není tedy cílem, nýbrž prostředkem. Ale k čemu? Abyste si mohli vybrat podle svého nejlepšího vědomí a svědomí. Občan totiž má mít svobodu k tomu, aby vybral nejlepší možnost. Svoboda mu má tedy zajistit odpovědné rozhodnutí. Ale v čem spočívá jeho odpovědnost? Odpovědně se může rozhodnout jenom ten, kdo si udělal jasno nejenom o tom, co jest (např. jaký program má ta či ona strana, jaké osobnosti má ve vedení, jak se až dosud chovaly a do jaké míry se na ně dá spolehnout atd.), ale také o tom, co má být. Svoboda hlasovat a tímto způsobem spolurozhodovat předpokládá tedy další svobodu, totiž mít k dispozici dostatek informací; ale občan musí umět také sám uvažovat a posoudit, které ze záplavy informací jsou spolehlivé a důležité a které nikoliv.

14

Když jde o spolehlivost informací, máme na mysli především jejich pravdivost a pravost. A zde si připomeneme jiné úsloví, totiž „o pravdě se nehlasuje“. Je sice pravdou, že občan má svobodu hlasovat pro kteroukoliv stranu, ale je-li to strana dobrá nebo nikoliv, to už není záležitostí jeho svobody. A když se většina občanů rozhodne podpořit nějaký problematický nebo vysloveně škodlivý politický program nebo směr, zvolí pochybné, nekompetentní nebo nepoctivé kandidáty, není to nutně správná volba jenom proto, že se tak rozhodla většina nebo třeba i téměř všichni. Většina může být třeba na demokracii a na svou vlastní svobodu ještě nepřipravena, její rozhodnutí může být ovlivněno různými nekalými intrikami, podvodnou reklamou, lživými informacemi atd. Demokracie se proto nemůže vyčerpávat jen rozhodováním na základě mínění většiny. Nedávno ve zmíněné diskusi

zazněla hned na začátku slova: žijeme ve věku výmluvnosti, pro demokracii je rozhodující mínění, nikoliv vědění a poznání pravdy, vítězí ten, kdo dovede přesvědčit (správněji: svou výmluvností ovlivnit, tedy „ukecat“ – jak to později formuloval jeden z diskutujících – většinu lidí. To je velice nebezpečná deviza.

15

Smyslem demokracie tedy není vytvořit systém, v němž politicky nerozhoduje jedinec (monarcha), ani malá skupina vybraných lidí (jakási „elita“), nýbrž většina. To je jen „většinová demokracie“ – a ta se v zásadě ničím neliší od režimů monarchických nebo aristokratických, neboť – jak zase říkal Rádl – svévoli jedince nebo malé skupiny nahrazuje svévolí většiny resp. davu. Hlasování a sčítání hlasů má smysl jen tam, kde představuje jediný nebo nejlepší způsob, jak zjistit politickou vůli občanů, ale vůbec tím není ještě zaručeno, že politická vůle většiny může po všech stránkách dostat absolutorium a že rozhodnutí postavení na vůli většiny je nutně správné. Smyslem demokracie je vytvořit takové podmínky, aby se mohlo jednak vůbec objasnit, vyslovit, zveřejnit, jaké vady má to či ono řešení, ať navrhované nebo už většinou odhlasované, tj. aby byla zajištěna možnost veřejné kritiky, zejména však takové podmínky, aby se mohlo správné řešení prosadit, aby se pravda mohla vyjevit, a to i tenkrát, když je pro ni menšina nebo i jediný.

16

Z toho je vidět, že svoboda v demokracii musí být hájena především pro menšiny, neboť ve většinovém systému se většina prosadí svou vahou, i když pravdu nemá. Lidská a politická práva a svobody musí být zajišťovány především pro ty, za nimiž nestojí většina, kteří se neopírají o dav ani o masy, ale kteří proti většině mají pravdu. A zde přichází poslední, ale rozhodující bod. v žádné společnosti, ani v demokratické, neexistuje spolehlivý způsob, jak zajistit správnost rozhodnutí a jak zabezpečit vítězství pravdy pouhým systémem, pouhou politickou, ale ani správním, ani vědeckou atd. institucí. Lidské svobody je třeba garantovat proto, že s novým pravdivým nebo pravdivějším poznáním přichází vždycky nejprve jeden člověk nebo několik málo lidí, kteří pak musí ostatní lidi často obtížně přesvědčovat. Práva a svobody musí být garantovány právě proto, aby i několik málo lidí smělo a také fakticky mohlo svůj názor a své přesvědčení vyjádřit a zdůvodňovat. A to je možné jen tam, kde je svobodná půda pro rozhovor, dialog, a také pro spory, pro diskusi. Masaryk říkal, že demokracie je diskuse. Nikdo si nesmí osobovat právo nepouštět někoho jiného ke slovu. Smyslem svobody je tedy hledání pravdy, a to jak individuální a soukromé zkoumání, tak veřejné a na veřejnosti působící zdůvodňování, tedy argumentace.

17

Pravdu nikdo nemá ve svém držení, ale všichni ji mohou a mají vyhledávat. A pod pravdou tu míníme vše, co je pravé, tedy také právo, spravedlnost, ano i formální správnost apod. O vědecké pravdě diskutovat je však oprávněn jen ten, kdo je dostatečně vzdělán a informován, tedy odborník. Profesionální politik si nemůže osobovat právo rozhodovat o pravdě a správnosti jen z pozice své funkce a tedy moci, nýbrž v diskusi se stává jedním z rovnoprávných účastníků a musí argumentovat stejně věcně jako všichni ostatní. Ve věcech etických je také důležitá osobní mravní zkušenost, ale ta se liší od odborné kompetence tím, že zahrnuje osobní angažovanost diskutujícího. Stejně, vlastně ještě víc musí být osobně angažován třeba filosof, a ovšem také politik. Ten má mít sice odbornou průpravu, ale nás zajímá především jeho stanovisko a program. Od politika žádáme, aby respektoval demokratické principy, ale to má být samozřejmostí pro každého občana. Od politika musíme tedy žádat víc. Musí být profesionálně na výši, ale to je stále ještě málo, i když dnes se takový politik vyjímá mezi ostatními spíše jako bílá vrána.

18

Existuje zvláštní podobnost, blízkost, snad příbuznost mezi politikou a filosofií, spočívající v tom, že obojí se nutně musí vztahovat k celku. Filosof musí filosofovat s ustavičným ohledem k celku světa, k veškerenstvu, politik se zase musí ustavičně vztahovat k celku obce, společnosti, státu, ano všeho

lidstva a celé planety. Právě proto nemůže být ani filosof, ani politik pouhým odborníkem, neboť odbornictví znamená vždycky soustředěnost na určitou stránku skutečnosti, nikoliv na skutečnost celou. Proto je také důležitější, aby poslanec byl respektabilní člověk, vzdělaná, mravně i duchovně pevně profilovaná osobnost, než aby byl v něčem vynikajícím profesionálem, odborníkem. Odborné posudky a expertízy si vždycky může objednat, ale rozhodovat se má a bude muset na základně široké odpovědnosti politické, nikoliv na základě úzkého zaměření odborného.

19

Nakonec bych chtěl ještě ukázat na nedomyšlenost teze, že by něco mohlo být důležitější než pravda. Je-li něco takového, pak bude jistě velice záležet na tom, co to je a jak se k tomu vztáhneme, a to jak myšlenkově, tak prakticky, v celém životě. Ale cožpak to nebude zase jen pravda, v jejímž světle se to jako důležité jediné může ukázat? Jak to Bělohradský ví, že to je vskutku důležitější než pravda? Jak to vůbec ví, že to je důležité? Co když to je jen jeho soukromé mínění, které nemá žádnou váhu? Bez pravdy se může pokoušet svou myšlenku šířit jen jakousi nákazou, může lidi jen „ukecávat“, ale nemůže je přesvědčit, neboť přesvědčený člověk může pak vždycky komukoliv dalšímu dosvědčit, o čem byl přesvědčen, neboť se stal svědkem pravosti a pravdivosti toho, o čem nyní je sám osobně přesvědčen. Ať je na světě cokoliv důležitého, rozhodující je, aby se to ukázalo v pravém světle, jinak mi ta důležitost není nic platná. A ukázat se v pravém světle, vyjevit svou pravou podobu mohou skutečnosti jen ve světle pravdy. Pochopitelně nikoliv pravdy, chápané ve smyslu řeckém, totiž jako závislé na tom, co jest. Právě naopak všechno, co jest, je závislá na tom, v jakém světle se to vyjeví, zejména pak na tom, jak se to vyjeví ve světle pravdy.

20

Demokracie je tedy takový politický systém, který maximálně usnadňuje a dokonce aktivně zajišťuje, aby se všechno ukázalo v plném světle pravdy, tedy aby se zejména ukázalo, jak se to s námi se všemi má. V demokracii tedy musí všechno záležet vposledu na tom, co je „tím pravým“, nikoliv na mínění občanů, ani na mínění většiny občanů. Protože však pravdu nikdo nezná, je hlasování jakousi zárukou, aby alespoň většina občanů neměla dojem, že o nich někdo rozhoduje bez nich. Volbami a hlasováním se tedy každý podílí na politické odpovědnosti. Odpovědný občan však na volby a hlasování nerezignuje, protože tak by rezignoval na samo své občanství.

Písek, 16. 2. 1992